

آموخته‌هایی از بازسازی پس از سوانح

از بردیه تا ساریه

تجربه بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان

سید حسن میری - عباس شاکری زاده ایبانه

از بردیه تا ساریه: تجربه بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان

سیدحسن میری و عباس شاکری‌زاد ابیانه

ویراسته جواهر افسر

حروفچین: فریبا باباخانی

ناظر چاپ: صفر ممیزاد

شمارگان: ۱۵۰۰

قیمت: ۷۰۰۰۰ ریال

ناشر: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

کلیه حقوق تا پنج سال برای دانشگاه شهید بهشتی محفوظ است.

میری، حسن

از بردیه تا ساریه: تجربه بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان / حسن میری، عباس شاکری‌زاد ابیانه. -

تهران: دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۹۰.

شانزده، ۳۳۷ص: مصور، نقشه. - (انتشارات دانشگاه شهید بهشتی؛ ۴۶۵).

بالای عنوان: آموخته‌هایی از بازسازی پس از سوانح.

همراه با کتاب بخش مستقلی با عنوان خطوط عمومی و محتوایی در نوسازی مناطق جنگزده و طراحی

سکونتگاه‌های روستایی ضمیمه گردیده است.

ISBN : ۹۷۸۹۶۴۴۵۷۲۱۳۸

کتابنامه.

۱. جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹-۱۳۶۷ - بازسازی. ۲. جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹ - ۱۳۶۷ - خوزستان -

بازسازی. ۳. جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹ - ۱۳۶۷ - بردیه - بازسازی. ۴. جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹ -

۱۳۶۷ - ساریه - بازسازی. ۵. جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹ - ۱۳۶۷ - خسارات و حرابیه‌ها - شاکری‌زاد

ابیانه، عباس. ب. عنوان.

DSR ۱۶۴۰ م ۹ الف ۴ ۱۳۹۰

۹۵۵

۱۰۸۴۳

الف ۵۴ م

۱۳۹۰

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی

کد ناشر ۱۰۰۱۷۳۴

www.sbu.ac.ir

فهرست

پیشگفتار	نه
اهداف و مسیر تحقیق	سیزده
سؤالات تحقیق	سیزده
مراحل اجرای تحقیق	چهارده
فصل اول: کلیات	۱
آشنایی با منطقه	۳
جنگ، تخریب، بازسازی	۴
شکل گیری فعالیت های بازسازی مناطق جنگ زده	۵
تاریخچه فعالیت های بازسازی روستایی	۶
مراحل مختلف بازسازی روستاها	۸
فصل دوم: مرحله اول بازسازی	۱۳
(روستاهای بر دیه، گل بهار، جلیزی)	۱۵
مقدمه	۱۶
روستای بر دیه	۱۷
روستای گل بهار	۳۸
روستای جلیزی	۵۰
فصل سوم: مرحله دوم بازسازی	۹۳
روستاهای فرسیه، مزغل و حسن صیهود، صالح مشطط	۹۵
مقدمه	۹۶
روستای فرسیه	۹۸
روستای مزغل و حسن صیهود	۱۲۶
روستای صالح مشطط	۱۵۹

۱۹۱	فصل چهارم: مرحله سوم بازسازی
۱۹۳	روستاهای چولانه و ساریه
۱۹۴	مقدمه
۱۹۶	روستای چولانه
۲۱۰	روستای ساریه
۲۳۱	فصل پنجم: آموزه‌هایی از بازسازی روستاهای خوزستان
۲۳۳	مقدمه
۲۳۴	الگوی استقرار روستاها
۲۴۱	بافت
۲۴۵	خانه
۲۸۶	مصالح و شیوه ساخت
۲۹۳	پیوست
۲۹۶	مقدمه
۲۹۷	فصل اول: اهداف
۲۹۹	فصل دوم: دیدگاه‌ها
۳۰۷	فصل سوم: تعاریف و مقیاس‌ها
۳۱۱	فصل چهارم: سیاست‌های و ضوابط
۳۲۳	فصل پنجم: تجارب موجود و الگوها
۳۲۷	بازسازی و نوسازی مسکن مناطق جنگ‌زده روستایی
۳۲۸	مقدمه
۳۲۸	دیدگاه و نحوه نگرش کلی به مسائل بازسازی روستایی
۳۳۰	مشکلات عمده مسکن روستایی
۳۳۲	نتیجه‌گیری و راه حل پیشنهادی
۳۳۵	منابع
۳۳۶	کتابنامه مطالعات روستایی

پیشگفتار

کشور ما، با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، همواره بستر انواع سوانح طبیعی همچون زلزله و سیل بوده و هر بار متحمل خسارات جانی، مالی و فیزیکی بسیار شده است. در این میان کالبد روستاها، به دلیل آسیب‌پذیری بیشتر، دچار خسارات شدیدتر و هر بار به وجوه مختلف اجتماعی، اقتصادی و... آن آسیب فراوانی وارد می‌شود. البته اغلب چهره تأثیربرانگیز بی‌سرپناهی مردم توجه مسئولان را به بخش مسکن معطوف می‌کند و پس از وقوع هر سانحه‌ای به سرعت جهت بازسازی واحدهای مسکونی اقدام می‌شود.

طراحی خانه‌های جدید، که عموماً با تغییر در وجوه کالبدی خانه‌های تخریب‌شده همراه است، عمدتاً بدون مطالعات عمیق و با دیدگاهی بسیار ساده‌انگارانه نسبت به جایگاه واقعی «خانه» در ذهن و زندگی روستاییان صورت می‌گیرد؛ در حالی که خانه روستایی برای ساکنانش بسیار فراتر از صرفاً یک سرپناه ساده است و نمی‌توان به راحتی در آن دخل و تصرف کرد. به همین دلیل، هر اقدام سطحی در فرایند طراحی و ساخت خانه، از سرگیری زندگی مردم را با موانع جدی مواجه می‌کند و اغلب موجب نارضایتی آنها می‌شود.

طی نیم قرن گذشته، با وجود کسب تجارب ارزشمند از بازسازی روستاهای سانحه‌دیده، به نظر نمی‌رسد که درس‌های آموخته‌شده از بازسازی‌های قبل به صورت علمی جمع‌آوری و تدوین و در سوانح بعدی به کار گرفته شده باشد. لذا کمبود مطالعات مستندسازی و ارزیابی

جامع تجربیات گذشته بازسازی از یک سو و بی‌توجهی دست‌اندرکاران بازسازی به یافته‌های موجود از سوی دیگر مانع از آن شده که دستاوردهای گذشته به‌طرزی فراگیر چراغ راه آینده قرار گیرد. بدین ترتیب اتخاذ این گونه تصمیمات مکرراً به اتلاف سرمایه‌های فراوان، نارضایتی سانه‌دیدگان و عدم موفقیت اقدامات بازسازی انجامیده است.

بازسازی روستاهای تخریب‌شده در خلال جنگ تحمیلی عراق با ایران (۱۳۵۹-۱۳۶۷) را شاید بتوان اولین میدانگاه حضور سازمان یافته محققان دانشگاهی دانست. آن سال‌ها برخی از دانشگاه‌ها، به‌خصوص دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی، واحدی پژوهشی در مناطق آسیب‌دیده تأسیس کرد و، با استقرار کارشناسان مقیم، به ایجاد ارتباط تنگاتنگ با واحدها و سازمان‌های سیاستگذار، هماهنگ‌کننده و اجرایی بازسازی و ارائه مشاوره‌های مستمر به سطوح مختلف تصمیم‌گیران بازسازی پرداخت. همچنین، به منظور بررسی و مستندسازی روش‌های طراحی و اجرای خانه‌های روستایی، طی مدتی بیش از پنج سال (۶۵-۱۳۶۱) فعالیت‌ها و مطالعات میدانی گسترده‌ای را در محدوده کل روستاهای نوسازی‌شده استان خوزستان (بیش از ۳۱۵ روستا در مناطق شوش، اهواز، دشت آزادگان، خرمشهر و آبادان) به انجام رساند.

نتایج و یافته‌های علمی - پژوهشی این حضور عبارت از انتشار گزارش‌های متعدد بود که هم‌اکنون به عنوان مرجع ارزشمندی در کتابخانه تخصصی گروه پژوهشی بازسازی دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی محفوظ است. همچنین مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن با همکاری دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی بانک اطلاعات بازسازی تأسیس کرد که اکثر اطلاعات جمع‌آوری‌شده در کتابخانه این مرکز نگهداری می‌شود.

رساله «از بردیه تا ساریه، تجربه طراحی روستاهای جنگ‌زده خوزستان» (۶۴-۶۱) از جمله تحقیقاتی است که مؤلفان کتاب حاضر در سال ۱۳۶۴ در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارائه دادند. از آنجا که این اثر حاوی اطلاعات و تحلیل‌های درخور توجهی در حوزه طراحی و اجرای خانه‌های روستایی است و احکام و راهکارهای ارائه‌شده در آن کماکان می‌تواند در طراحی و بازسازی روستاهای سانه‌دیده مورد بهره‌برداری قرار گیرد، بر آن شدیم این تجربه ارزشمند را، که طی چند سال و در شرایطی بسیار دشوار تهیه شده است، ضمن بازنگری کامل در قالب کتاب حاضر ارائه کنیم.

اهداف اصلی این پژوهش عبارت است از:

- شناخت نحوه تأثیر عوامل گوناگون اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی روستا بر الگوی مسکن روستایی و نقش این عوامل در بروز مشکلات ایجادشده پس از بازسازی.
- شناخت مفهوم واقعی خانه در جامعه روستایی مورد مطالعه و تأکید بر پیچیدگی موضوع به منظور پرهیز از مداخلات بدون مطالعه و ساده‌اندیشی در خصوص مسکن روستایی.
- بررسی چگونگی بهره‌برداری روستاییان از فضاهای احداثی در بازسازی مسکن و بافت روستا جهت شناخت نیازهای واقعی آنها، بررسی مشکلات ناشی از یکسان‌سازی واحدهای مسکونی و لزوم توجه به تفاوت‌ها و گوناگونی شرایط در روستاهای مختلف و خانواده‌های روستایی.

نکته مهم این است که این تحقیق را کسانی انجام دادند که، همزمان با اجرای عملیات بازسازی، خود طراح و ناظر و دست‌اندرکار اجرای بازسازی مناطق جنگزده خوزستان بودند و در واقع اگر انتقادی هست، در وهله اول، بر کار خود نویسندگان کتاب برمی‌گردد. شایان ذکر است که انجام این پژوهش میسر نبود مگر با همکاری و مساعدت مسئولان و مجریان نهادها و سازمان‌های گوناگون دست‌اندرکار بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان و همچنین کلیه همکاران و اعضای دفتر فنی آموزشی و پژوهشی دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی و دانشجویان اعزامی به منطقه برای جمع‌آوری اطلاعات و ترسیم نقشه‌ها. سپاس فراوان تقدیم مسئولان وقت دانشگاه شهید بهشتی و استادان محترم دانشکده معماری که نقش مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در به انجام رسیدن این پژوهش داشتند. همچنین سپاس از مسئولان محترم وقت ستاد بازسازی جهاد سازندگی، ستاد بازسازی استان خوزستان و بنیاد مسکن انقلاب اسلامی که با پشتیبانی خود زمینه‌های لازم را برای چنین کاری فراهم آوردند. قطعاً اگر حسن و خیری در این تحقیق یافت شود، متعلق به همه این عزیزان است و کاستی‌های آن بر عهده ما، تدوین نهایی این کتاب نیز میسر نمی‌شد مگر با همکاری مؤثر سرکار خانم مهندس سارا مسگری هوشیار که از ایشان صمیمانه قدردانی می‌کنیم.

این کتاب تقدیم می‌شود به شهید سید احمد محسنیان، دانشجوی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی که در برداشت اطلاعات از روستای «بردیّه» شرکت داشت. آن روز حتی فکر هم نمی‌کردیم روستایی که او از آن اطلاعات جمع‌آوری می‌کند، بعد از گذشت یک نسل، عنوان کتابی شود که بیان‌کننده سرآغاز نوینی در روند بازسازی روستاهای جنگ‌زده است.

عباس شاکری‌زاد ابیانه

سید حسن میری

بهار ۱۳۹۰

اهداف و مسیر تحقیق

سؤالات تحقیق

بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان در طول سال‌های ۱۳۶۰ تا ۶۴ فراز و نشیب‌های فراوانی داشت. در ابتدا، با تکیه بر مشارکت مردمی، هدف اصلی تنها راه‌اندازی سریع امکانات موجود و فراهم آوردن سرپناه بود. در مرحله بعد، با شکل‌گیری تشکیلات بازسازی، اهداف و روش‌های مدونی به مرحله اجرا گذاشته شد و، با استفاده از نیروهای متخصص، ارتقای کیفیت فضاهای زیستی و نیز بهبود روش‌های ساخت و مقاوم‌سازی بناها مورد توجه قرار گرفت.

در آخرین مرحله بازسازی روستاها نیز، که از پایان سال ۱۳۶۴ آغاز شد، نقش نیروهای طراحی و فنی در بازسازی تا حدی کاهش یافت تا اینکه طراحی بافت و واحدهای مسکونی در روستاها کنار گذاشته شد و در مقابل وظایف بیشتری بر عهده روستاییان قرار گرفت.

البته پس از گذشت چهار سال، با بازگشت به روش‌ها و برنامه‌های بازسازی در شروع کار، دست‌اندرکاران بازسازی مسکن روستاهای جنگزده خوزستان مسیر خود را یافتند و بر مشکلات فائق آمدند، اما در این میان نقاط مبهم و سؤالات مهمی، از قبیل موارد زیر، به جا ماند:

- چرا بازسازی روستاهایی که در طراحی آنها مهندسان معمار دخالتی نداشتند، نهایتاً موفق‌تر بود؟
- چرا در روستاهایی که بر اساس طرح‌های جدید بازسازی شد، نهایتاً مردم بناهای ساخته شده را به کلی دگرگون کردند؟
- معماران در بازسازی روستاها چه نقشی می‌توانند ایفا کنند و اصولاً تغییرات کیفی در سکونتگاه‌های روستایی چگونه و در چه شرایطی ممکن است به وقوع بپیوندد؟

یافتن پاسخ به این سؤالات انگیزه تحقیق حاضر شد. در این راستا، فعالیت‌های اجرایی بازسازی سکونتگاه‌ها و خانه‌های روستایی در مدت پنج سال (بین سال‌های ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۴) به دقت مطالعه و بررسی شد که نتایج آن با هدف پاسخگویی به سؤالات تحقیق ارائه شده است.

بردی و ساریه دو روستا از روستاهای شهرستان دشت آزادگان است که در اولین و آخرین مرحله بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان بازسازی شد. بازسازی روستای بردیه، همزمان با شکل‌گیری تشکیلات بازسازی مناطق جنگزده، در ۱۳۶۱ اولین سال فعالیت‌های اجرایی انجام شد. بعد از گذشت حدود دو سال از بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان در سیاست‌های اجرایی و روش طراحی روستاها تجدیدنظر شد و روستای ساریه از جمله روستاهای مرحله سوم بود که بازسازی آن در بهار ۱۳۶۴ به پایان رسید.

تشابه نسبی سیاست‌های اجرایی و روش طراحی در بازسازی این دو روستا انگیزه‌ای بود برای انتخاب عنوان *از بردیه تا ساریه* در این مطالعه که هدف آن بررسی تجربه طراحی و بازسازی روستاهای جنگزده خوزستان است. به تعبیری می‌توان گفت که بازسازی این دو روستا بیان‌کننده محتوای تغییراتی است که طی چند سال بازسازی به وقوع پیوست.

مراحل اجرای تحقیق

ابتدا همه روستاهای بازسازی‌شده در طول سه مرحله از بازسازی روستاهای جنگزده شناسایی شد. سپس، با همکاری ستادهای بازسازی بنیاد مسکن و جهاد سازندگی، اطلاعات و نقشه‌های هر یک از روستاهای بازسازی‌شده جمع‌آوری و دسته‌بندی شد. روستاها، با توجه به تعداد زیاد آنها، بر اساس تشابه روش طراحی و شیوه بازسازی گروه‌بندی شدند.

از گروه‌های مختلف روستاهای بازسازی‌شده بازدید به عمل آمد و، پس از انتقال روستاییان به روستای جدید، اطلاعات اولیه از نحوهٔ اسکان و شکل‌گیری کالبد روستا کسب و ثبت شد. در هر روستا معیشت غالب، جمعیت، قومیت و تیره‌های فامیلی مختلف مشخص شد. پس از تجزیه و تحلیل اولیهٔ اطلاعات به‌دست‌آمده از روستاهای بازسازی‌شده، به منظور بررسی‌های دقیق، تعدادی از روستاهای هر یک از مراحل سه‌گانهٔ بازسازی بدین شرح انتخاب شد:

۱. کلیهٔ روستاهای بازسازی‌شده در مرحلهٔ اول شامل روستاهای بردیه، گلبهار، جلیزی (با توجه به شیوه‌های گوناگون و متفاوت بازسازی آنها)؛

۲. پنج روستا از روستاهای بازسازی‌شده در مناطق مختلف در مرحلهٔ دوم، با توجه به ویژگی‌های هر یک و تنوع مسائل ایجادشده در بازسازی آنها شامل روستاهای فرسیه، ام‌الجبار دبات، مزعل و حسن صیهود و صالح مشطط (اطلاعات مربوط به روستاهای ام‌الجبار و دبات به علت مشابهت با سایر روستاهای نمونه در این کتاب ارائه نشده است).

۳. از روستاهای مرحله سوم بازسازی نیز با توجه به تشابه روش‌های بازسازی تنها دو روستای ساریه و چولانه انتخاب شدند.

در مرحلهٔ بعد تک‌تک روستاهای نمونه مطالعه و بررسی شد و از روستاهایی که نقشه‌ای در دست نبود مثل روستاهای جلیزی، بردیه، چولانه و روستاهای قدیمی فرسیه و دبات نقشه تهیه شد. سپس ساختمان‌های موجود در هر روستا، بر اساس زمان ساخت و نوع مصالح به‌کاررفته، شناسایی و ثبت و بناهای باقیمانده از قبل از جنگ، بناهای احداثی در طول بازسازی و همچنین بناهایی که مردم پس از بازسازی خود اقدام به ساخت کرده بودند، مشخص شد.

با اخذ آمارهای جدید تعداد افراد ساکن در خانه، ساکنان خانه‌های مجاور و تعداد دام و شغل هر یک از خانواده‌ها مشخص شد. در این مرحله، روستاییان از اهداف موردنظر تحقیق آگاه شدند و از آنان، برای کسب نتایج صحیح، دعوت به همکاری و مشارکت به عمل آمد.

همچنین بررسی چگونگی و روند اسکان روستاییان در مقیاس «استقرار سکونتگاه»، «بافت»، «خانه» و «مصالح و شیوه ساخت» انجام گرفت. بدین منظور تعدادی از خانه‌ها در هر روستا با ویژگی‌های متفاوت شناسایی و بررسی شد. جهت اطمینان از صحت و دقت اطلاعات، از روستاهای نمونه چندین نوبت بازدید به عمل آمد. برای مثال حداقل ۱۰ نوبت از روستای فرس به. با توجه به تشابه روش‌های بازسازی، در هر نوبت چگونگی تغییرات بافت و خانه‌ها و نحوه واکنش روستاییان به محیط بازسازی‌شده بررسی شد.

علاوه بر این، از هر روستا اطلاعاتی در مورد سابقه سکونت و چگونگی تخریب روستا در جنگ تحمیلی کسب و نقشه‌های موردی، عکس و اسلاید تهیه شد. از آنجا که تجزیه و تحلیل اطلاعات و بررسی صحت نتایج تحقیق نیازمند آگاهی از ویژگی‌ها و مشخصات روستاهای دیگری بود که در طول جنگ صدمه ندیده و در کالبد آنها دگرگونی ایجاد نشده بود، تعدادی از این روستاها (مانند روستاهای شاکریه، جلیزی قدیم، سگور صالح) به عنوان نمونه‌های شاهد بررسی و از آنها نیز آمار و نقشه تهیه شد.

در مجموع، نتایج این مطالعه گسترده و دقیق از تجربه بازسازی روستاهای جنگ‌زده خوزستان و شیوه‌های مختلف بازسازی آنها حاوی نکات پندآموز و درس‌های ارزشمندی است که می‌تواند برای پژوهشگران و دست‌اندرکاران مسائل مربوط به مداخلات کالبدی در روستاها و به‌ویژه بازسازی سکونتگاه‌های روستایی پس از سوانح مفید واقع شود.